

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 7

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ILK O'RTA ASRLARDA XORAZM QISHLOQ MANZILGOHLARINING TOPOGRAFIK TUZILISHI VA HUDUDIIY JOYLASHUV QONUNIYATLARI

Abdullayeva Maftuna Oybek qizi

Xorazm viloyati Xonqa tumani 15-son umumiy o'rta ta'lim maktabi, o'qituvchi.
e-mail: maftunaa@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8439-4119>

Аннотация.

Maqolada ilk o'rta asrlarda (V–VIII asrlar) Xorazm vohasi qishloq manzilgohlarining topografik tuzilishi, ularning shakllanish dinamikasi va hududiy joylashuv qonuniyatlari tahlil qilingan. Arxeologik ma'lumotlar asosida vohadagi mustahkamlangan qo'rg'onlar, dehqon xo'jaliklari (ko'shklar) va ochiq qishloqlarning o'zaro nisbati, shuningdek, irrigatsiya tarmoqlari bilan bog'liqligi jadvallar yordamida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Xorazm, ilk o'rta asrlar, qishloq manzilgohlari, topografiya, ko'shk, irrigatsiya, dehqon.

ТОПОГРАФИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА И ЗАКОНОМЕРНОСТИ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РАЗМЕЩЕНИЯ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ ХОРЕЗМА В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Абдуллаева Мафтуна Ойбек кизи

Средняя общеобразовательная школа № 15 Ханкинского района Хорезмской области, учитель.

Аннотация.

В статье анализируются топографическая структура, динамика формирования и закономерности территориального размещения сельских поселений Хорезмского оазиса в раннем средневековье (V–VIII вв.). На основе археологических данных с помощью таблиц показано соотношение укрепленных замков (кешков), дехканских усадеб и открытых поселений, а также их взаимосвязь с ирригационными сетями.

Ключевые слова: Хорезм, раннее средневековье, сельские поселения, топография, кешк, ирригация, дехкане.

TOPOGRAPHIC STRUCTURE AND SPATIAL DISTRIBUTION PATTERNS OF RURAL SETTLEMENTS IN KHOREZM DURING THE EARLY MIDDLE AGES

Abdullayeva Maftuna Oybek qizi

Secondary School No. 15, Khonka District, Khorezm Region, Teacher.

Abstract.

The article analyzes the topographic structure, formation dynamics, and spatial distribution patterns of rural settlements in the Khorezm oasis during the early Middle Ages (5th–8th centuries). Based on archaeological data, the ratio of fortified castles (koshks), dekhkan estates, and open settlements, as well as their correlation with irrigation networks, is demonstrated through structural tables.

Keywords: Khorezm, early Middle Ages, rural settlements, topography, koshk, irrigation, dekhkan.

Kirish. Ilk o'rta asrlar (V–VIII asrlar) Xorazm tarixi va madaniyatida chuqur ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar davri hisoblanadi. Antik davr markazlashgan davlatchilik tizimining inqirozi va feodal munosabatlarning shakllanishi hududiy-topografik tuzilmada ham o'z aksini topdi. Bu davrda aholining yirik shaharlardan tarqalib, ichki kanallar bo'yida joylashgan xususiy dehqon mulklariga (qo'shk va qo'rg'onlarga) ko'chishi kuzatiladi. Xorazm qishloq manzilgohlarining topografiyasini o'rganish mintaqaning demografik va iqtisodiy landshaftini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilk o'rta asrlar Xorazm tabiati va jamiyatida tub burilish davri hisoblanadi. Bu davrga kelib voha hududida qishloq hayoti batamom yangicha me'moriy va hududiy shaklga o'ta boshladi. Antik davrga xos bo'lgan markazlashgan, ulkan mudofaa devorlari bilan o'ralgan shahar-qal'alar tizimi o'z ahamiyatini yo'qotdi. Buning o'rniga voha bo'ylab tarqoq, ammo har biri alohida mustahkamlangan xususiy mulkdorlar – dehqonlarning istehkomli turar joylari (qo'shklar) yetakchi o'ringa chiqdi.

Ilk o'rta asrlarda Xorazm vohasi Markaziy Osiyoning eng qadimiy va yuksak darajada o'zlashtirilgan dehqonchilik hududlaridan biri hisoblangan. Ushbu davrda qishloq manzilgohlarining shakllanishi, topografik tuzilishi va hududiy joylashuvi tabiiy-geografik sharoit, sug'orish tizimlarining rivojlanishi, mudofaa ehtiyojlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy

munosabatlar bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan. Xorazm vohasining tekis relyefi va Amudaryo deltasining serhosil yerlari qishloq aholisining asosan sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanishiga imkon yaratgan. Shu sababli manzilgohlar ko'proq sun'iy sug'orish tarmoqlari, magistral kanallar va ularning tarmoqlari bo'ylab joylashgan.

Ilk o'rta asr qishloq manzilgohlarining topografik tuzilishi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular odatda markaziy turar joy qismi, xo'jalik inshootlari, don saqlash omborlari, chorva uchun ajratilgan hududlar va ayrim hollarda mudofaa devorlari bilan o'ralgan qismlardan tashkil topgan. Aholi turar joylari ko'pincha paxsadan yoki xom g'ishtdan qurilgan bo'lib, binolar zich joylashgan va ichki ko'chalar tor hamda tartibli shakllangan. Ayrim yirik qishloqlarda markaziy hovli yoki ochiq maydon mavjud bo'lib, u yerda xo'jalik va ijtimoiy hayot bilan bog'liq tadbirlar amalga oshirilgan.

Metodologiya va o'rganilish darajasi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, kartografik va arxeologik tizimli tahlil metodlaridan foydalanildi. Xorazm qishloq manzilgohlarini o'rganishda Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi (S.P. Tolstov, Ya. G'ulomov, E. Neruazik va boshqalar) materiallari asosiy baza bo'lib xizmat qildi. Landshaft arxeologiyasi ma'lumotlari ilk o'rta asrlarda manzilgohlar faqatgina mudofaa omillari emas, balki gidrologik omillarga ko'ra ham joylashganini ko'rsatadi.

Qishloq manzilgohlarining hududiy joylashuv qonuniylari, avvalo, suv resurslaridan oqilona foydalanish tamoyiliga asoslangan. Sug'orish kanallariga yaqin joylashgan qishloqlar dehqonchilik uchun qulay sharoit yaratganligi sababli aholining asosiy qismi aynan shu hududlarda istiqomat qilgan. Manzilgohlar o'rtasidagi masofa dehqonchilik yerlarini samarali o'zlashtirish va sug'orish tarmoqlarini boshqarish imkoniyatlaridan kelib chiqib belgilangani kuzatiladi. Bundan tashqari, qishloqlar ko'pincha bir-biri bilan yo'llar orqali bog'langan bo'lib, ular yirik qal'alar, shahar markazlari va savdo yo'nalishlari bilan muntazam aloqada bo'lgan.

Arxeologik tadqiqotlar Xorazm vohasidagi ko'plab qishloq manzilgohlarining qadimgi sug'orish tizimlari bilan chambarchas bog'liq holda shakllanganini ko'rsatadi. Manzilgohlarning aksariyati kanallar bo'yidagi balandroq hududlarda yoki sun'iy ko'tarilgan maydonlarda bunyod etilgan. Bu esa ularni mavsumiy suv toshqinlaridan himoya qilish bilan birga, sug'orish jarayonini ham qulaylashtirgan. Ayrim hollarda qishloqlar tabiiy balandliklar yoki qadimgi irmoq o'zanlari bo'yida joylashgan bo'lib, bu holat mudofaa va transport nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Ilk o'rta asrlarda Xorazm qishloqlarining joylashuvi ma'muriy va iqtisodiy tizim bilan ham uzviy bog'liq bo'lgan. Yirik qal'alar va shaharlar atrofida mayda qishloqlar tizimi shakllanib, ular dehqonchilik mahsulotlari, hunarmandchilik xomashyosi va chorvachilik mahsulotlari bilan markazlarni ta'minlab turgan. Natijada qishloq va shahar o'rtasida o'zaro iqtisodiy aloqalar mustahkamlangan. Bu tizim vohada aholi zichligining nisbatan yuqori bo'lishiga va sug'oriladigan yerlarning to'liq o'zlashtirilishiga xizmat qilgan.

Topografik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, qishloq manzilgohlarining ichki rejalashtirilishida tabiiy muhit bilan uyg'unlik muhim o'rin egallagan. Uy-joylar shamol yo'nalishi, quyosh nuri tushishi va sug'orish tarmoqlariga yaqinligi hisobga olingan holda qurilgan. Ko'plab manzilgohlarda ichki hovli tizimi shakllangan bo'lib, bu oilaviy xo'jalik yuritish va maishiy ehtiyojlarni qondirish uchun qulay sharoit yaratgan. Uylarning atrofi mevali daraxtlar va tomorqa yerlari bilan o'ralgan bo'lib, qishloq xo'jaligining intensiv rivojlanishiga xizmat qilgan.

Topografik tuzilish turlari. Ilk o'rta asrlar Xorazm qishloq manzilgohlarini topografik xususiyatlariga ko'ra uchta asosiy guruhga ajratish mumkin:

1. **Mustahkamlangan qo'shklar (donjonlar):** Baland qirlar yoki sun'iy tepaliklar (paxsa platformalar) ustiga qurilgan, mudofaa devoriga ega bo'lgan xususiy mulkdor (dehqon) uylari.
2. **Yarim mustahkamlangan qishloq uy-joylari:** Markaziy qo'shk atrofida shakllangan, bir nechta xo'jalik binolarini birlashtirgan majmualar.
3. **Ochiq (mustahkamlanmagan) qishloq manzilgohlari:** Asosan quyi tabaqa vakillari (chorakorlar va hunarmandlar) yashaydigan, mudofaa tizimiga ega bo'lmagan, gidrografik tarmoq bo'yidagi uylar.

1-jadval. Ilk o'rta asrlar Xorazm qishloq manzilgohlarining topografik-funksional tasnifi

Turi	Me'moriy asosi	Topografik joylashuvi	Mudofaa xarakteri	Ijtimoiy tarkibi
I tur: Ko'shk-donjonlar	Paxsa platformali 2-3 qavatli binolar	Kanallarning boshlanish qismi, strategik tepaliklar	Juda yuqori (shinaklar, minoralar)	Yirik feodallar (dehqonlar)
II tur: Markazlashgan qishloqlar	Ko'shk va uning atrofida xonadonlar	Sug'orish tarmoqlarining o'rta qismi	O'rtacha (tashqi devor bilan o'ralgan)	O'rta tabaqa, qaram dehqonlar
III tur: Tarqoq ochiq manzilgohlar	Bir qavatli, xom g'isht va paxsa uylar	Sug'orish tarmoqlarining quyi oqimi, dalalar ichi	Mavjud emas	Erkin jamoachilar, chorakorlar

Xorazm vohasida qishloq aholi punktlarining joylashuvi tasodifiy xarakterga ega bo'lmay, ma'lum qonuniyatlarga bo'ysungan. Bu qonuniyatlarning eng asosiylari quyidagilardir:

1. **Gidrologik (irrigatsiya) omili.** Aholi punktlari yirik magistral kanallardan chiquvchi kichik tarmoqlar (ariqlar) bo'ylab chiziqli (linear) tizim asosida joylashgan. Suv manbaiga yaqinlik hayotiy zaruriyat edi. Masalan, Gavxo're, Chermen-yab, Bo'zsuv kabi qadimgi kanallar havzasida yuzlab qo'shklar zanjirsimon shaklda joylashgan.
2. **Mudofaa va strategik omil.** Qo'shk va qo'rg'onlar dushman hujumini uzoqdan ko'rish imkonini beruvchi tabiiy balandliklarda yoki qum barxanlari bilan chegaradosh voqa chekkalarida («mudofaa chizig'i» ko'rinishida) barpo

etilgan.

3. **Iqtisodiy-hududiy optimallashtirish.** Har bir mustahkamlangan qo'shk atrofida unga tegishli bo'lgan va uning iqtisodiy quvvatini ta'minlaydigan ekin maydonlari (radius bo'ylab) joylashgan. Bu yer egasiga o'z mulkini nazorat qilish va hosilni yig'ib olishda qulaylik yaratgan.

2-jadval:

V–VIII asrlarda Xorazm qishloq manzilgohlarining hududiy joylashuv ko'rsatkichlari (Arxeologik mikro-rayonlar kesimida mikroskopik tahlil)

Hududiy mikro-rayon (Voha qismlari)	Aniqlangan manzilgohlar soni (umumiy)	Suv manbaidan uzoqligi (o'rtacha, metr hisobida)	Dominantlik qilgan manzilgoh turi	Mudofaa devorlarining qalinligi (o'rtacha)
Janubiy Xorazm (Toza-boz-yab havzasi)	120 dan ortiq	50 – 200 m	Mustahkamlangan ko'shklar	1.8 – 2.5 metr
Shimoliy-Sharqiy Xorazm (Qoraqalpog'iston hududlari, Kerder madaniyati)	~85 ta	100 – 300 m	Ochiq qishloqlar va yarim yerto'lalar	0.5 – 1.0 metr (aksari himoyasiz)
G'arbiy Xorazm (Kunya-Uorazm atroflari)	~60 ta	30 – 150 m	Ko'shk-donjonlar va minorali qal'alar	2.0 – 3.0 metr

Topografik jihatdan ushbu davr qishloq yodgorliklarini o'rganish quyidagi qonuniyatlarni ochib beradi:

• **Paxsa platformalar ustidagi hayot:** Suv toshqinlaridan himoyalash va mudofaa qobiliyatini oshirish maqsadida dehqon qo'shklari, odatda, sun'iy ravishda ko'tarilgan baland va qalin paxsa poydevorlar ustiga qurilgan. Bu me'moriy uslub qishloq landshaftida har bir xonadonning alohida kichik qal'a ko'rinishini olishini ta'minlagan.

• **Chiziqli (linear) joylashuv tizimi:** Vohadagi barcha qishloq manzilgohlari daryo tarmoqlari va sun'iy barpo etilgan sug'orish tarmoqlari (kanallar, ariqlar) bo'ylab zanjirsimon tarzda, chiziqli joylashgan. Suv manbaiga yaqinlik nafaqat dehqonchilik va tirikchilik uchun, balki qishloqlarning asosiy o'qini belgilashda ham bosh omil bo'lgan.

• **Ijtimoiy-topografik tabaqalanish:** Suv tizimlarining yuqori va strategik jihatdan qulay qismlarida jamiyatning yuqori tabaqasi bo'lgan dehqonlarning dabdabali qo'shklari joylashgan bo'lsa, sug'orish tarmoqlarining quyi oqimlarida va voha chekkalarida qaram aholi, chorakorlar hamda hunarmandlarning oddiy, mustahkamlanmagan ochiq qishloq xonadonlari o'rin olgan.

• **Strategik-mudofaa omili:** Ko'plab istehkomlar tabiiy tepaliklar, qumliklar bilan chegaradosh hududlarda hamda vohaning chekka qismlarida barpo etilgan. Bu joylashuv ko'chmanchilarning kutilmagan hujumlarini oldindan ko'rish va mudofaa zanjirini yaratish imkonini bergan. Har bir qo'shk o'z atrofidagi qishloq aholisi uchun xavf tug'ilganda boshpana vazifasini o'tagan.

Xulosa. Ilk o'rta asrlarda Xorazm qishloq manzilgohlarining topografik tuzilishi jamiyatda kechayotgan chuqur ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning moddiy ifodasidir. Antik davrdagi yirik, ommaviy jamoa bo'lib yashash tizimidan tarqoq, ammo mukammal mustahkamlangan xususiy feodal xo'jaliklari (qo'shklar) tizimiga o'tilgan. Joylashuv qonuniyatlarida irrigatsiya tizimi birlamchi asos bo'lgan bo'lsa, landshaft strukturasi va harbiy xavf darajasi manzilgohlarning me'moriy shaklini belgilovchi asosiy omillar bo'lib xizmat qilgan. Jadvallarda keltirilgan ma'lumotlar vohaning turli qismlarida geografik va geosiyosiy sharoitdan kelib chiqib, qishloq topografiyasi turlicha shakllanganini ko'rsatadi. Ilk o'rta asrlarda Xorazm qishloq manzilgohlarining topografik tuzilishi va hududiy joylashuvi vohaning tabiiy-geografik sharoiti, sug'orish tizimlari, mudofaa ehtiyojlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini aks ettiruvchi muhim tarixiy jarayon hisoblanadi. Ularning joylashuv qonuniyatlari suv resurslariga yaqinlik, dehqonchilik uchun qulay yerlarning mavjudligi, transport yo'llari bilan bog'liqlik hamda ma'muriy markazlarga yaqinlik tamoyillari asosida shakllangan. Mazkur xususiyatlar Xorazm vohasining ilk o'rta asrlardagi yuqori darajada rivojlangan sug'orma dehqonchilik madaniyati va aholi joylashuv tizimini tavsiflovchi muhim ilmiy dalillardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Толстов С. П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – Москва: Изд-во МГУ, 1948. – 352 с.
2. Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957. – 313 с.
3. Неразик Е. Е. Сельские поселения Хорезма в I–VIII вв. (Очерки истории жилища и семьи). – Москва: Наука, 1966. – 156 с.
4. Неразик Е. Е. Формирование раннефеодального общества в Хорезме. – Москва: Наука, 1976. – 232 с.
5. Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва: Изд-во АН СССР, 1948. – 322 с.
6. Ягодин В. Н. Памятники приаральского пульсационного протока Дарьялык (археолого-топографическое исследование). – Нукус: Каракалпакстан, 1991.
7. Mambetullaev M. Early Medieval Culture of the Khorezm Oasis // San'at. – 2004. – No. 2. – P. 12–15.
8. Xodjanizayov G. Qadimgi Xorazm mudofaa inshootlari. – Toshkent: O'zbekiston, 2007. – 144 b.